

ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ХАЛҚ СЕҲРЛИ ЭРТАКЛАРИДА МУШТАРАК МОТИВЛАР

Муртаз Абдулазиз ўғли СОТВОЛДИЕВ

таянч докторант

Андижон давлат университети

Андижон, Ўзбекистон

murtazsotvoldiev26@gmail.com

Аннотация

Мақолада ўзбек ва қирғиз халқ сеҳрли эртақларидаги муштарак мотивлар, ҳамда уларнинг келиб чиқиши, бир-бирини тўлдириб турувчи жиҳатлари таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: фольклор, сеҳр, муштарак, сюжет, саргузашт, тарихий, сеҳрли эртақ.

ОБЩИЕ МОТИВЫ В УЗБЕКСКИХ И КЫРГЫЗСКИХ ВОЛШЕБНЫХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Муртаз Абдулазиз углы СОТВОЛДИЕВ

Базовый докторант

Андижанский государственный университет

Андижан, Узбекистан

муртазсотволдиев26@гмаил.ком

Аннотация

В статье анализируются общие мотивы в узбекских и кыргызских народных волшебных сказках, а также их происхождение, взаимодополняющие аспекты.

Ключевые слова: фольклор, волшебство, общность, сюжет, приключение, историческое, волшебная сказка.

Эртақ эпик турга мансуб қадимий жанрлардан бири бўлиб, унда халқнинг турмуш тарзи, урф-одати, маданияти, миллий қадриятлари билан бирга орзу-умидлари, ҳаёлий уйдирмалари, реал ҳаётдаги нореал қарашлари, руҳий-эмоционал кечинмалари акс эттирилади. Халқ насрининг асосий жанрларидан бири ҳисобланган эртақлар инсоният онг-тафаккурининг илк намуналаридан биридир. Шунинг учун ҳам эртақларнинг тарихий асоси қадимги мифологиялар ва архаик тушунчалар билан чамбарчас боғлиқдир.

Бу эса эртақ қахрамонлари ўз мақсадларига эришувида қўллаб-қувватловчи ҳомий кучлар, сеҳрли буюмлар, фантастик нарсалар, ҳомий авлиёлар ва сеҳрланган турли-туман буюмлар, ғаройиб қуш ёки бошқа

жониворлар ёрдамидан фойдаланилган ва булар сеҳрли эртакларнинг яратилишига асос бўлган.

Эртақ жанрининг энг қизиқарли, сюжетларга бой, саргузаштларнинг турли-туманлиги билан ажралиб турувчи гуруҳи сеҳрли эртақлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам сеҳрли эртақ қаҳрамонлари реал ҳаётдаги каби қийин вазиятлар, табиатнинг инжиқликлари, душманларнинг ҳийлалари, даҳшатли дев ва бошқа шу каби сеҳр-жоду эгаларининг қаршиликлари билан тўқнашади. Лекин энг қийин дамларда ўзининг ақл-идроки, куч-қудрати ва жасорати билан бирга унга ҳомий кучлар мадад берадилар. Бу каби қаҳрамонлар образига халқнинг келажакдан катта умид боғлаган идеаллари сингдирилади ва ҳар вақт ҳамма жойда ундан андоза олиб, инсонлар ўзининг ёрқин келажакка бўлган умид ва ишончларини мустаҳкамлаб борадилар.

Тарихий-этник келиб чиқиши бир бўлган, ҳаёт тарзи, урф-одати, иқтисодий ва маданий соҳалари бир-бирини тўлдириб турувчи, асрлар давомида яқин қўшни бўлиб ҳаёт кечирган ўзбек ва қирғиз халқлари оғзаки ижоди ҳам турли даврларда турлича ривожланган бўлсада, улар ижодининг асл моҳиятида, асарлар сюжетида, мотивлар тизимида, қаҳрамонларнинг образларида кўплаб муштарак жиҳатларга гувоҳ бўлиш мумкин.

Эртақ қаҳрамони образида халқнинг идеали мужассамланганлиги боис у ҳар қандай қийин вазиятлар, ноодатий қийинчиликларга ечим топишида сеҳрли нарсалар, ҳайвон ва қушлар ёрдам беради.

Ўзбек халқининг «Миср подшоси» деб номланган сеҳрли эртақда шоҳ тушида кўрган тилла қафас ичидаги булбулни излаб, уч ака-ука йўлга чиқадилар. Бир қанча масофадан кейин йўл учга бўлинади. Кўрқоқ акалар «борса келар», «борса ҳатар» деб аталувчи йўлларни танлашади. Кенжа ўғил эса «борса келмас»ни танлаб, бутун ҳаётини таваккал ва машаққатга қўяди [10;366].

Қирғиз халқ сеҳрли эртаги «Кенже бала»да воқеалар ривожи шундай тус олади. Бир куни шоҳ ажойиб туш кўради. Кўзидан ёш ўрнига маржон оққан қушни кўрганини фарзандарига айтиб беради ва вояга этган икки катта ўғил қушни излаб йўлга отланади. Орадан кўп вақтлар ўтса ҳам шаҳзодалардан дарак

бўлмагач, оғаларидан ҳавотирга тушган кенжа ўғил акалари ва қушни излаб топиш учун сафарга отланади [7;272].

Юқорида келтирилган қиёсий таҳлиллардан кўриниб турибдики, айрим ўзбек ва қирғиз халқ сеҳрли эртақларида қаҳрамонларнинг ёлғиз эмаслиги, улар уч оға-инидан ташкил топганлиги ва энг оғир қийинчиликлар, машаққатли саргузаштлар кенжа ўғил билан боғлиқ ҳолда кечишини кўришимиз мумкин. Кенжа ўғилга золим акаларининг ҳийлаларини енгишида парилар, сеҳрли қуш, учар отнинг ёрдам бериши кабилар бу икки туркий халқ эртақларидаги муштарак мотивлардан ҳисобланади.

«Олтин балиқ» деб номланувчи ўзбек халқ сеҳрли эртагида воқеалар ривожини шундай кечади: “Қадим замонда бир камбағал чол бўлиб, у денгиз бўйида ёлғиз ўғли билан яшар, улар жуда фақир, бечораҳол кун кўрар эканлар. Бисотларида бир эски қайиқ ва балиқ овлайдиган тўрдан бўлак ҳеч нарсаси йўқ. Бир кун балиқчи чол денгизга тўр солибди, бироздан сўнг тўрни сувдан кўтариб, қараса, унақа-бунақа балиқ эмас, олтин балиқ илинган эмиш. Буни кўриб чол ҳайрон бўлибди ва ўғлига:

— Болам, сен бу ажойиб балиққа қараб тур. Мен бориб бу ҳодисани хонга маълум қилай, зора-мора хон бизга каттароқ инъом берса, – деб, шаҳарга жўнаб кетади.

Ёш йигитча балиқнинг тўрда қийналаётганини кўриб, раҳми келиб, отасининг келишини ҳам кутмай, балиқни денгизга қўйиб юборади. Олтин балиқ денгизга шўнғиб кетибди. Хон ўзининг вазир-вузаролари, посбонлари билан етиб келиб, йигитга:

— Қани, ажойиб балиқни кўрсат! – деб буйруқ этса, ёш балиқчи балиққа раҳми келиб, уни қўйиб юборганини айтади.

— Сен ярамас чол: арзимаган бир нарса учун мени шунча овора қилдинг. Дунёда олтин балиқ ҳам бўлармиди! — деб бақириб, хон балиқчи йигитнинг қўлоғини боғлаб, эски қайиқда денгизга оқизиб юборади.

Қирғиз халқининг сеҳрли эртаги «Олтин балиқ» эртагида шаҳар четидаги дарё бўйида бир чол ва кампир Исмойил исмли ўғли билан яшар экан. Улар фақат

балиқ овлаш билан кун кечирар эди. Бир куни чол дарёга тўр солиб тортса, ажойиб ҳодисанинг гувоҳи бўлади. Яни унинг тўрига «олтин балиқ» илинади. Бу хуш хабарни дарҳол шоҳга етказиш мақсадида чол ўрнига ўғлини қолдириб, ўзи саройга йўл олади. Бола тўрдаги балиққа раҳми келиб, уни қўйиб юборади ва ўрнига балиқдек келадиган, оғир тошни илиб қўяди. Шоҳ одамлари билан етиб келиб, вазиятдан хабардор бўлади ва шоҳни алдагани учун балиқчини оиласи билан дорга осмоқликни буюради. Шунда ёш ўғлининг ўлимини истамаган балиқчи Исмойилни қочириб юборади” [7;210].

Кўринадикки, ҳар иккала халқ сеҳрли эртагида ҳам ўғилнинг раҳм-шафқатлилиги, табиат неъматларига хиёнат қилмаслик, меҳр беришлик каби эзгулик фазилатлари ортидан шафқатсиз шохнинг қаҳрига учраб, кийинчиликларга дучор бўлишини кўришимиз мумкин. Ҳар иккала халқ эртаклари якунида ўз ватанига, яъни сувга қўйиб юборган олтин балиқнинг сеҳри ёрдамида машаққатларни енгиб ўтиши, ўз бахтига ва бойликга эга бўлиши, эзгулик, яхшилик, адолат ҳар доим қарор топиши каби мотивлар муштараклиги бу икки халқнинг оғзаки ижодининг яқинлигини исботлаб турибди.

Фольклорнинг бошқа жанрлари каби эртаклар ҳам халқ томонидан ижод қилиниб, яратилиб, ижро этилиб, оғиздан-оғизга кўчиб ўтади. Бошқа бир халқ эртакларидаги мотив ва сюжетларнинг иккинчи бир халқнинг эртакларида ҳам учраши табиий ҳол. Яъни, бази бир ижобий ва салбий эртак қаҳрамонлари образларининг бадий хусусияти тарихий-этник келиб чиқиши умумий бўлган, бир-бири билан яқин алоқада бўлган, бир тил гуруҳига кирган қардош халқлар ёки жуғрофик жиҳатдан дунёнинг турли ҳудудларида истиқомат қилувчи халқларнинг эртаклари сюжет қурилишида, мотивлар тизимида муштаракликларни яъни, «кўчиб юрувчи мотивларни» жуда кўп учратиш мумкин.

Ўзбек фольклоршуноси Ғ.Жалолов турли халқлар фольклоридаги муштарак, уйғун сюжетларнинг, мотивларнинг вужудга келиш сабабларини қуйидаги икки жиҳат билан боғлаб изоҳлайди:

биринчидан, халқларнинг қадимдан бир-бирига яқин ҳудудда ён қўшни бўлиб яшаши, тарихий-тадрижий ривож, яшаш тарзи ва дунёқарашидаги яқинлик эртаклар сюжетидаги ўхшашликни келтириб чиқаради;

иккинчидан, “эртаклардаги айрим машҳур сюжетларнинг бир халқдан иккинчисига, бир ўлкадан бошқасига кўчиб юриши, ўтиб туриш ҳоллари ҳам мавжуд бўлиб, бу халқлар ўртасидаги иқтисодий, савдо, маданий ва турли туман ўзаро алоқалар билан боғлиқдир [3; 37].

Дарҳақиқат, қадимдан бир-бирига яқин қўшни бўлиб яшаши, тарихий босиб ўтган йўли, яшаш тарзи ва дунёқарашидаги яқинлик, эртаклардаги айрим сюжетларнинг бир халқдан иккинчисига, бир ўлкадан бошқасига кўчиб юриши, шунингдек, иқтисодий, савдо ва маданий алоқалар ҳам ўша халқларнинг эртакларида цинкретик ҳолатларнинг учрашида муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Юқоридаги икки мисол ўзбек ва қирғиз халқ оғзаки ижодидаги сеҳрли эртакларда муштарак жиҳатларнинг мужассам бўлиши ҳам икки халқнинг қўшнилигини, дунёқарашларининг яқинлигини ва уларнинг доимий иқтисодий, маданий алоқаларининг мустаҳкамлигини кўрсатади.

Дунё халқлари фольклорида сеҳрли эртакларнинг ўрни бениҳоя каттадир. Халқ томонидан яратилган нодир маънавий бойлик бўлган сеҳрли эртакларда ўша халқнинг кўп асрлик тарихи, дунёқараши, этник хусусиятлари, урф-одатлари, ижтимоий-маиший турмуши, орзу-умидлари, мақсадлари, ҳаётий, фалсафий-таълимий қарашлари бадиий акс этади. Сеҳрли эртаклар замирида халқимизнинг тинчлик ва осойишталикни севиши, яхшиликни, эзгуликни, бағрикенгликни, дўстликни, меҳмондўстликни, меҳнатсеварликни, мардлик ва жасурликни улуғлаши, ватанпарварлик ва инсонпарварликни қадрлаши, одоб-ахлоқнинг салбий кўринишларига, босқинчиликка, талон-торожликка, ишёқмасликка аёвсиз кураши ётади.

Халқларимиз томонидан яратилган эртаклар бебаҳо ижтимоий-тарихий, бадиий-эстетик ҳодиса бўлиб, инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Жаҳондаги мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий

соҳалардаги бирлашиши кучайган бир пайтда халқларимиз томонидан яратилган ноёб хазиналар саналган халқ эртаклари ёш авлодни миллий ва умумбашарий кадриятлар руҳида тарбиялаш воситаси сифатида хизмат қилади.

Жаҳон фольклоршунослигида бугунги кунда ҳар бир халқнинг миллий ўзлигини англатган сеҳрли эртакларини қиёсий-типологик жиҳатдан текшириш долзарб йўналишлардан биридир. Жаҳон фольклоршунослигида бугунги кунда ҳар бир халқнинг фольклор асарлари хусусида анъанавий фольклор, постфольклор ёки палеофольклор каби муаммолар атрофида фикр ва мулоҳазалар юритилаётган бир пайтда эртаклар, уларнинг яшовчанлигини тарғиб этиш, айниқса икки халқ сеҳрли эртакларини солиштириб, белгиланган ўринлар бўйича қиёсий-типологик таҳлил қилиш ўша халқлар сеҳрли эртаклари ўртасидаги муштарак ва фарқли жиҳатларини кўрсатиб, бир жойга жамлабгина қолмай, уларнинг қимматини белгилашга, янги қирралари топилишига, сеҳрли эртакларнинг ижтимоий-маънавий ҳаётимиздаги ўрнини белгилаб, кенг тарғиб қилишга йўл очади.

Мустақиллик йилларида фольклор асарларига, миллий кадриятларга эътибор кучайди ва уларни турли йўналишда тадқиқ этиш фольклоршуносликнинг устувор вазифаларига айланди.

Бугунги кунда миллий маданий меросга нисбатан янгича нуқтаи назар, соф илмий дунёқараш шаклланди. Тарих, адабиёт, халқ оғзаки поэтик ижоди, миллий анъаналарни чуқур тадқиқ этишга имкон яратилди. Айниқса, анъанавий эртакларнинг ҳозирги яшаш шакллари борасида жиддий ўйланиш лозим бўлаётган бир пайтда, бадий тафаккур ривожининг ҳосиласи бўлган сеҳрли эртаклар миллий маънавиятимизнинг асосини ташкил этишга хизмат қилиши зарурдир. Адолатли жамият қуриш ва баркамол шахсни тарбиялашда халқ асарларининг, маънавий меросининг ўрни катта аҳамиятга эга.

Ўзининг бой ўтмиши, дини, тарихи, адабиёти, маданияти, тили, урф-одатларидан хабардор бўлган ҳар бир шахс иродаси мустаҳкам, халқига, ватанига садоқатли бўлади. Шу боис ҳам аجدодларимиз томонидан қолдирилган эртакларни асраб-авайлаш, ривожлантириш ва келгуси авлодга етказиш

масаласи асосий бурчимиздир. Шунинг учун ҳам уларни икки халқ сеҳрли эртакларини мисолида қиёсий-типологик ўрганиш ва тадқиқ этиш бугунги куннинг долзарб масаласидир.

Ўзбек ва қирғиз халқ эртаклари фольклоршунослар меҳнати билан ёзиб олинган. Тўплаб олинган эртаклар китоб ҳолида нашр этилган. Ҳозирги кунда энг қизиқарли эртаклар китоб пештахталарида ўз мухлисларини кутмоқда. Халқ эртакларида ёритилган кўхна халқларимиз қалбидаги ўлмас ғояларни жонлантириш, тарғиб этиш ҳам кечиктирилмас вазифаларимиз ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Афзалов М.И. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964. – 520 б.
2. Жапиев Ж. Қирғиз халқининг оғзаки ижоди тарихи очерки. – Фрунзе: Илим, 1973. – 244 б.
3. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2008. – 370 б.
4. Мухитдинова Н. Ўзбек фольклори: ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ, 2019. – 164 б.
5. Мирзаев Т., Турдимов Ш., Жўраев М., Эшонқулов Ж., Тилавов А. Ўзбек фольклори. – Тошкент: Тафаккур бўстони, 2020. – 238 б.
6. Сабир улу Б. Жомоқчулар жана жомоқтор. – Бишкек: Турар, 2008. – 385 б.
7. Шйрдакова С. Киргиз халқ эртаклари. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2014. – 272 б.
8. Эл адабияты. Табышмактар. – Бишкек: Шам, 2002. – 320 б.
9. Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: Насаф, 1999. – 360 б.
10. Ўзбек халқ эртаклари. Халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2018. – 360 б.
11. Қирғиз эл жомоқтору. Биздин.кг / эл-сайт. <https://new.bizdin.kg>
12. Қирғиз элинин кереметту жомоқтору. – Бишкек: Ориент 2010. – 48 б.
13. Балдар фольклору. “Эл адабияты” сериясынын 12-тому. /Тўзгөн жана баш сөзүн жазган Гўлбара Орозова. – Бишкек: Шам, 2002. – 353 б.